

Natuur en spiritualiteit

Nieuwe mogelijkheden voor een van oudsher bekende betrekking

Materiële rijkdom, spirituele armoede?

Onze westerse samenleving is een rijke samenleving. Nog nooit is de gemiddelde levensstandaard zo hoog geweest als nu. De modale burger beschikt over een keur aan technische apparaten zoals radio, TV, telefoon, wasmachine, koelkast, auto enz., die het leven in veel opzichten vergemakkelijken. Voor de dagelijkse levensbehoeften zoals voedsel, kleding, woning en medische hulp is normaal gesproken gezorgd. En niet alleen dat er in al die dingen voorzien is, er kan zelfs uit een breed aanbod (bijv. van wijnen uit alle werelddelen) naar eigen smaak en inzicht gekozen worden. Vergelijken bij het bestaan van de moderne 'gewone' burger is dat van vorsten en notabelen uit vroeger tijd maar pover en kaal.

Er is echter naar het zich laat aanzien ook een keerzijde aan de zaak, er is met andere woorden niet alleen een winst- maar ook een verliesrekening. Weliswaar zijn we in de moderne samenleving van de directe zorgen om het materiële welzijn ontslagen, maar daar zijn heel andere voor in de plaats gekomen, zoals die om het behoud van de eigen positie, zowel individueel als nationaal, in een maatschappij die steeds meer de trekken van een vechtmaatschappij gaat aannemen. Het bestaan in de moderne samenleving is verder ingesnoerd in een corset van regels die velen het plezier in het leven vergallen. Reeds Max Weber sprak in dit verband over de bureaucrativering als een wezenlijk kenmerk van de moderne maatschappij. Kortom, de moderne gereguleerde, gestresste, licht prikkelbare mens is er al met al niet meteen gelukkiger op geworden, zoals ook door verschillende onderzoeken bevestigd wordt. Erich Fromm (1900-1980) noemt ons zelfs een "samenleving van notoir ongelukkige mensen"¹, en het is niet toevallig dat een psychiater dat zegt gezien de hedendaagse vloed aan psychische problemen.

Maar waarschijnlijk moeten we nog een stap verder gaan om zicht te krijgen op de verliesrekening van het moderne bestaan. Het gaat dan om een debetpost waar moeilijker greep op te krijgen is dan op de zojuist genoemde, nl. de 'onttovering van de wereld', om een term van Weber (1864-1920) te gebruiken, die hem misschien niet gemunt maar wel in circulatie gebracht heeft. 'Onttovering van de wereld' betekent, de term spreekt voor zichzelf, dat de werkelijkheid haar kleur, glans en diepte verliest, dat zij grijs, dof en plat wordt, kortom dat zij haar poëtisch gehalte inboet. Andere termen om dezelfde ontwikkeling aan te duiden zijn: prozaïsering, verzakelijking, veralledaagsing, desacralisering, desillusionering, die alle aspecten van hetzelfde complex benoemen, nl. het verdampen van de dimensie van het mysterieuze, wonderbaarlijke, 'heilige', goddelijke en ideële, of ook het verdwijnen van een boven het gewone bestaan uitreikend perspectief ofwel 'groot verhaal' dat aan het leven oriëntatie, richting en zin gaf. Of om het nog anders te zeggen, met een uitdrukking van Peter Berger: het 'hemels baldakijn', waaronder

---

¹ Erich Fromm, *Haben oder Sein*. DTV, Stuttgart 1976, p. 17 en passim.

de mensheid sinds onheuglijke tijden geleefd heeft, is weggefallen. Wat rest is slechts het verblijf in de schrale wind onder open hemel. Dan moet je dus zelf proberen je nog zo goed mogelijk in de wereld in te richten. Dat is dan ook precies de kaart waarop de moderne cultuur alles gezet heeft: de dingen zoveel mogelijk in eigen regie nemen en beheersbaar maken. Bij Weber vormt dat zelfs de definitie van de 'onttovering van de wereld'. Zij betekent zoals hij zegt niet dat iedereen de feitelijke kennis bezit hoe in natuur en maatschappij alles in zijn werk gaat en functioneert. "Maar zij betekent iets anders: het weten ervan of het geloof eraan dat men, als men maar *wilde*, het altijd te weten *zou kunnen komen*, dat er dus principieel geen geheimzinnige onberekenbare machten zijn die er tussen zouden kunnen komen, dat men veeleer alle dingen -in principe- door *berekenen beheersen* kan. Dat...betekent de onttovering van de wereld."²

Het 'gemechaniseerde wereldbeeld'

De keerzijde van onze gigantisch toegenomen technische beheersingsmacht is dus een daarmee corresponderende kwalitatieve verarming van het werkelijkheidsbeeld. De oneindig gevarieerde en verrassende realiteit zoals ze zich in de directe zintuiglijke ervaring aanbiedt schrompelt ineen tot de moderne natuur ofwel het 'gemechaniseerde' universum van berekenbare en uit hoofde daarvan manipuleerbare krachten. Dit universum is een aggregaat van dode, blinde en inerte dingen zonder binnenkant, waarde en betekenis, die zonder enig toedoen van hun kant gehoorzamen aan het ijzeren regime van causale wetten. Deze op die manier begrepen natuur is daarmee ontgaan van alles wat naar leven, innerlijkheid, gevoel, bedoeling, activiteit, spontaneïteit, creativiteit e.d. zweemt, inderdaad een volstrekt doodse en geestloze werkelijkheid. Zover de herinnering reikt is in de geschiedenis der culturen altijd 'animistisch' gedacht en ervaren, was de werkelijkheid er met andere woorden één van 'wezens' die waarnemingen deden en vanuit (niet zelden minder nobele) motieven handelden. In deze voorstellingswereld was de dood dus een abnormaal grensgeval van het leven. In de gemechaniseerde natuur daarentegen is de dode materie de basisstof waartoe het levende herleidbaar geacht wordt, evenals alle 'hogere' soorten fenomenen zoals het psychische, sociale en culturele.

De moderne filosofie in haar hoofdstroom, vanaf Descartes via Hobbes, Locke, Hume, Kant en de neo-kantianen tot aan Sartre, Camus, Quine, Habermas e.a., is de filosofische articulatie en verantwoording van dit natuurbeeld. 'Echt' werkelijk is slechts wat in mathematische termen beschreven en dus berekend kan worden. Slechts de zogeheten primaire kwaliteiten komen aan de werkelijkheid toe, al het overige (kleuren, klanken, geuren, maar ook alle normatief geladen predicaten van esthetische, morele, religieuze, juridische, erotische enz. aard) zijn subjectieve spiegelingen of zelfs projecties van deze primaire eigenschappen van de fysische realiteit. Deze zelf is puur feitelijk, zonder enige bijmenging van een 'behoren' of een andere normatieve kwaliteit.

Maar als deze zogeheten secundaire en tertiaire kwaliteiten op niet-elimineerbare wijze

---

² Max Weber, 'Wissenschaft als Beruf', in: id., *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. Kröner, Stuttgart 1956, p. 317.

deel uitmaken van onze ervaring, moeten zij indien niet in het domein van het object dan in dat van het subject gesitueerd worden. Het moderne natuurbeeld roept dus naast de fysische werkelijkheid een realiteit van een geheel andere orde op. Ofwel, wanneer men de menselijke kwalitatieve ervaring niet, volstrekt contra-intuïtief, eenvoudig voor puur fictief wil verklaren, vereist de fysische werkelijkheid van de pure uiterlijkheid het complement van een werkelijkheid van de pure innerlijkheid, die van het subject dus. Tussen deze domeinen van de uiterlijkheid en innerlijkheid bestaat geen relatie of brug, ze zijn ontologisch volstrekt disjunct. Dat betekent dat het menselijke aan de mens zich geheel terugtrekt in de wereld van de innerlijkheid, waar ook alleen de esthetische kwaliteiten, de morele waarden, het besef voor het sacrale, mysterieuze en de vraag naar de zin en bestemming der dingen te lokaliseren zijn. (Dit is bijv. de positie van de existentiefilosofie, die weliswaar een 'redding' van het existentieel-humane betekent, maar daarbij aan de veronderstellingen van het onttoverde wereldbeeld gebonden blijft.) Voor de moderne westerse filosofie is dan ook een veelvoudige vervreemding kenmerkend: van de mens tegenover de natuur, eens zijn vertrouwde woonplaats, nu een oord waar hij zichzelf als displaced person terugvindt; tegenover zijn lichaam, dat merkwaardige aanhangsel dat hij niet 'zelf' is; tegenover zijn emoties, die irrationele gemoedstoestanden, die hij daarom van buiten af moet leren beheersen; tegenover de zintuiglijkheid die immers alleen maar schijnbeelden van de realiteit oplevert, terwijl enkel de rede of het verstand (scherp onderscheiden van de zintuiglijkheid) zicht biedt op de ware aard van de werkelijkheid; tegenover de maatschappij die hij ook als iets vreemds buiten zichzelf ervaart, enzovoort. Een belangrijk culminatiepunt van heel deze filosofische traditie is het denken van Kant dat fundamenteel dichotomisch van aard is (theoretische versus praktische rede; verstand versus zintuiglijkheid; zijn versus behoren; fenomenale versus noumenale wereld; apriori versus aposteriori, etc.). Eén van de grondtrekken van Kants filosoferen is nu dat het probleem van de overbrugging van al deze dualiteiten onopgelost blijft. Kant kan daarom mijns inziens met recht als *de* filosoof van de moderniteit beschouwd worden.

Wetenschap als oefening in onthouding

Nog enkele opmerkingen ter afronding van deze passage over het moderne natuurbeeld: Tot de voorstellingswereld waarin de natuur als een groot bezielde leefverband wordt begrepen hoort de idee dat de kenbaarheid der dingen rust op de gelijkheid c.q. innerlijke verwantschap van kenner en gekende. De kenrelatie is met andere woorden sympathetisch of symbiotisch van aard. Daarentegen kan in de moderne vervreemde verhouding tot de natuur van zo'n deelnemend kennen 'binnendoor' geen sprake meer zijn, maar slechts van een afstandelijke uiterlijke betrekking. Dat wij iets begrepen hebben kan er zich hier alleen nog in uitwijzen dat wij de dingen kunnen namaken of construeren - het moderne technisch-operatieve kenconcept³. Maar tot dat (na)maken beperkt zich dat kennen dan ook. Wetenschap betreft alleen de functionele verbanden, zij staat principieel in de hypothetische modus. Daarom levert zij alleen instrumentele kennis: als je dit wilt moet je dat doen. Maar over de wenselijkheid van dat willen, over de doelen en de zin van ons handelen kan zij naar haar aard geen uitspraken doen. Kortom,

---

³ . Zie bijv. Kant: "Denn nur das, was wir selbst machen können, verstehen wir aus dem Grunde." Brief an Plückner, in: *Kants Gesammelte Schriften*, Akad.-Ausg. Bd 12, p. 57.

wetenschap naar modern begrip heeft geen oriënterend vermogen.

Maar om die oriëntatie, om kennis die aan het leven richting geeft ofwel 'wijsheid' was het oorspronkelijk begonnen. In het teken daarvan staat de wetenschap bij de oude Grieken (Pythagoras bijv.) en bij Kepler, Swammerdam e.a. is dat nog steeds het geval. In de moderne tijd verliest de wetenschap gaandweg die richtingwijzende en ook de persoon in de juiste houding brengende, 'vormende' dimensie. Hermann Lübbe spreekt in dat verband van de trivialisering van de wetenschap.

Verwant daaraan is wat J.H. van den Berg op voorgang van Etienne Gilson aangeduid heeft als de houding van 'intellectuele ascese' die voor de moderne wetenschap typerend is. Hij veraanschouwt dat aan een gebeurtenis in de zomer van 1740, wanneer ene Trembley de door hem ontdekte poliep (een levend wezen dus) in stukken snijdt om te kijken wat er dan gebeurt. Hij moet daartoe zijn aanvankelijke verwondering over dit nieuwe fenomeen onderdrukken. Maar dat is volgens Trembley precies wat van de wetenschapper gevraagd wordt: zijn fascinatie voor het wonderbaarlijke ('le merveilleux') opzij te zetten, de dingen niet langer in het verband van het grotere geheel waarin zij staan te beschouwen, maar ze te isoleren, te delen enz., onder meer om ze zo telbaar en meetbaar te maken. "Er is verschil tussen...het alledaagse en het wetenschappelijk zien van - bijvoorbeeld - een poliep. Wetenschap is een *les in zien*. (Zij) introduceert een nieuwe manier van zien. Dit wetenschappelijk zien is het resultaat van een strijd - een strijd tegen het wonderbaarlijke, een *lutte contre le merveilleux*...In onze alledaagse ervaring zijn wij geneigd de evidente doelmatigheid van het levende te ontwaren. We zijn geneigd het levende te zien als betrokken op een zinvol geheel. Wij zijn geneigd ons te verwonderen over het wonderbaarlijke. Wetenschap echter is een oefening in onthouding. Het is een (in het begin tamelijk moeizame en kunstmatige) intellectuele ascese. De wetenschapper dwingt zichzelf de werkelijkheid op een bepaalde, zeer beperkte wijze te percipiëren."⁴

Als het zo getypeerde wetenschappelijk zien, zoals nog steeds in brede (ook filosofische) kring gedacht wordt, ons de 'echte' werkelijkheid toont en het alledaagse ervaren (inclusief de ervaringen van het wonderbaarlijke, schone, sublieme, goede, heilige etc.) slechts op projectie van onze kant berust, dan blijft er inderdaad niets dan een onttoverd wereldbeeld over. De werkelijkheid is dan enkel een geheel van anonieme processen zonder binnenkant, zin, doel en waarde, kortom 'absurd'. Alleen wordt dan ook de mens een groot raadsel voor zichzelf, omdat innerlijkheid, persoon-zijn, zelfervaring, betrokkenheid, zorg, verantwoordelijkheid enz. in zo'n werkelijkheid niet plaatsbaar zijn.

Ik zei eerder dat de wetenschap volgens moderne opvatting naar haar aard (niet toevallig dus, maar vanuit de logica van de zaak) geen oriënterend vermogen en 'vormende' dimensie meer bezit. Dat geldt dan ook voor de moderne filosofie (nogmaals: in haar hoofdstroom). Ook zij is diep onspiritueel en onexistentieel. Dat kan ook niet anders wanneer zij zelf uitdrukking is van het modern-wetenschappelijk begrijpen van de werkelijkheid, anders gezegd: zolang zij dit

---

⁴ Hub Zwart, 'Een vijver', in: Maarten Coolen & Koo van der Wal (red.), *Het eigen gewicht van de dingen*, Damon, Budel 2002, p. 155 e.v.

model van wetenschap, dat uit de aard van de zaak geen oriënterend vermogen bezit, als leidraad kiest. Wetenschap en 'wetenschappelijke filosofie' aan de ene kant en spiritualiteit, doorleefde oriëntatie, kortom 'wijsheid' aan de andere kant volgen een verschillende logica. Dan betekent dus een typering van de filosofie zoals Kant die gaf, nl. als betrokken op wijsheid, "aber durch den Weg der Wissenschaft"⁵, een fundamentele misvatting, want een categorie-fout.

Onherstelbaar onttoverd?

Is dit nu de definitieve situatie van de moderne cultuur, dat we onze ontegenzeggelijk hoog ontwikkelde technisch-operationele rationaliteit met het verlies van visie en 'wijsheid' hebben moeten bekopen? Is anders gezegd onze materiële rijkdom met spirituele armoede betaald? Is ons werkelijkheidsbeeld onherstelbaar onttoverd zoals Weber (en velen met hem) op voorgang van Nietzsche meende? Zijn 'wij moderne mensen' onherroepelijk gedesillusioneerd en sceptisch, allergisch tegenover alles wat tot de sfeer van het 'ideële' of 'hogere' hoort: het wonderbaarlijke, lyrisch-poëtische, schone, ongerepte, goede, ideële? Is het kortom ons lot voorgoed in een spiritueel maanlandschap te moeten leven?

Reeds Schiller neigde er althans in zijn somberder momenten toe dat er ons niet veel anders overblijft dan ons er in te schikken te leven in een 'ontgoddelijkte', grauw geworden werkelijkheid - Schiller leefde eind 18e eeuw, hij had het moderniseringsproces zich dus al een eind zien voltrekken.- In zijn prachtige gedicht 'Die Götter Griechenlands'⁶, te sprekend om er niet nog eens naar terug te keren, blikt hij met nostalgie terug op een ondergegane wereld, die van de oude Grieken dus, toen "alles nog vol van goden was", een wereld die juist ook daardoor nog een "schöne Welt" was. Alles getuigde van hun aanwezigheid, alles (bronnen, beken, bomen, heuvels, riet, zon, wind, enz.) was een woonplaats van goden:

"Alles wies den eingeweihten Blicken,
Alles eines Gottes Spur."

Hoe anders, doods, ziet de werkelijkheid er nu uit:

"Wo jetzt nur, wie unsere Weisen [wat een ironie] sagen,
Seelenlos [!] ein Feuerball sich dreht,
Lenkte damals seinen goldnen Wagen
Helios in stiller Majestät.

(...)

Ausgestorben trauert das Gefilde,
Keine Gottheit zeigt sich meinem Blick;
Ach, von jenem lebenswarmen Bilde
Blieb der Schatten nur zurück."

In deze ontgoddelijkte natuur voltrekt alles zich mechanisch, slaafs gehoorzaamend aan de wet van de gravitatie:

"Fühllos selbst für ihres Künstlers Ehre,

---

⁵ *Kritik der reinen Vernunft*, B 878.

⁶ *Schillers Werke*, Nationalausgabe, Böhlau, Weimar 1983, Bd. II,1, p. 363 e.v.

Gleich dem toten [!] Schlag der Pendeluhr,
Dient sie knechtisch dem Gesetz der Schwere -
Die entgötterte Natur."

Uit deze wereld hebben de goden zich teruggetrokken, ze zijn "naar huis teruggekeerd". En ze hebben, door Schiller zeer betreurd, "al het mooie, al het hoge" meegenomen,
"alle Farben, alle Lebenstöne,
Und uns blieb nur das entseelte Wort."

Dat het moderniseringsproces zeker grond geeft aan Schillers somberheid en aan Nietzsches en Webers illusievolle kijk op de dingen wil ik grif toegeven. De vraag is echter of dat het hele verhaal is en dat zou ik willen betwijfelen. Ik meen met andere woorden dat er goede gronden zijn om vraagtekens te zetten bij het totale en onherstelbare karakter van de moderne onttovering en desillusionering. Daardoor ontstaat dan opnieuw ruimte voor een spirituele levenshouding. Ik heb voor die opvatting negatieve en positieve redenen. Wat de negatieve redenen betreft valt dan met name te denken aan de impasses waarin de moderne samenleving en cultuur bezig is vast te lopen, te weten het milieu-, het gemeenschaps- en het zinprobleem, respectievelijk dus het probleem van onze verstoorte relatie tot de natuur, van de verkilling en verharding van de tussenmenselijke verhoudingen in de moderne samenleving en van de spirituele armoede en verduistering van de zindimensie in het moderne bestaan. Deze problemen zijn naar mijn opvatting geen toevallige storingen in het moderne maatschappelijke en culturele systeem, maar daaraan inherent, in de moderne stijl van leven en denken zagezegd voorgeprogrammeerd. Om er aan tegemoet te komen is met andere woorden een andere levensvisie en -houding nodig. Ik ga op deze kwesties hier verder niet in⁷, maar concentreer mij op de positieve redenen voor een nieuwe ruimte voor een meer spirituele levenshouding. Ik bespreek in dit verband kort (meer is in het bestek van dit artikel niet mogelijk) drie in dezelfde richting wijzende gedachtelijnen. De eerste betreft een nieuw (niet-mechanistisch maar 'organismisch') natuurbeeld en de tweede nieuwe opvattingen inzake de waarneming als vóór alles een oorspronkelijke prereflexieve bekendheid met de werkelijkheid. Op basis daarvan ontstaan dan, de derde lijn, naar mijn mening nieuwe mogelijkheden voor een spirituele natuurervaring.

a) Een 'organismisch natuurbeeld'

Wat het eerste punt betreft, nl. een zich in countouren aftekenende 'organismische' natuuropvatting, er valt niet aan te twijfelen dat zich in de vorige eeuw in de natuurwetenschappen ontwikkelingen hebben voltrokken die ingrijpende verschuivingen in het natuurbeeld met zich meebrengen. Systeemtheoretisch gesproken denkt de 'klassieke' ('mechanistische') natuurwetenschap in termen van gesloten systemen die stabiel en in evenwicht zijn, waarin de processen zich lineair voltrekken ('de natuur maakt geen sprongen') en die tijd-neutraal en daarmee reversibel zijn. In deze systemen heerst, een zeer belangrijk punt, een statische orde, die betekent dat de processen welbepaald zijn en er van hen, in principe althans, een volkomen beschrijving mogelijk is. Anders uitgedrukt: er gebeurt hier altijd

---

⁷ Zie daarvoor mijn *De omkering van de wereld. Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef*. Ambo Baarn 1996, hfdst. 1, en het in noot 30 genoemde essay.

'hetzelfde', het nieuwe kan door extrapolatie uit het oude verkregen worden (en omgekeerd kan van het nieuwe naar het oude teruggerekend worden). Het nieuwe is met andere woorden nooit echt nieuw maar slechts 'meer van hetzelfde'. Het is duidelijk dat het zonnestelsel lang model stond voor deze opvatting van natuursystemen en vooral ook voor de natuur als geheel. Bekend is de uitspraak van Laplace dat een alwetende 'demon' door zijn volmaakte kennis van de totale situatie van het universum op een bepaald moment en van de het natuurgebeuren beheersende wetten willekeurig welke toestand van het universum in verleden en toekomst zou kunnen berekenen. De aanname dat natuurlijke systemen en, nogmaals vooral ook de natuur als geheel, als gesloten systemen in de zojuist aangeduide zin kunnen worden beschouwd is de voorwaarde van de berekenbaarheid en voorspelbaarheid in die systemen. Het lijkt geen twijfel dat Weber dit werkelijkheidsbeeld in gedachten gehad heeft toen hij de 'onttovering van de wereld' omschreef als de mogelijkheid "alle dingen - in principe - door *berekening* (te kunnen) *beheersen...*" (daarom zijn er dus ook geen "geheimzinnige onberekenbare machten"). Ontologisch en objectief liggen de dingen dus vast. Als wij er niet in slagen de processen te berekenen en in regie te nemen, dan ligt dat aan een kennistekort aan onze kant en niet aan de aard van de processen.

Het is echter steeds duidelijker geworden dat niet het gesloten maar het open systeem het normale geval in de natuur is, met over de hele linie kenmerken die tegengesteld zijn aan die van het gesloten systeem⁸. D.w.z. dat de normale situatie die van zogeheten 'dissipatieve' structuren is die niet-lineair functioneren en niet in evenwicht verkeren (dikwijls zelfs ver daarvandaan). De processen verder zijn hier niet tijd-neutraal en dus niet reversibel. En, opnieuw zeer belangrijk, de orde van deze systemen is dynamisch en fluctuerend, d.w.z. dat zij actief orde uit chaos scheppen ofwel door zelforganisatie en 'spontaneïteit' gekenmerkt zijn. Dat betekent op zijn beurt dat volkomen beschrijvingen hier uitgesloten zijn en dat het natuurgebeuren een constante creatie van nieuwe typen fenomenen te zien geeft. Aanhoudend ontstaan bij de overschrijding van complexiteitsdrempels nieuwe eigenschappen die uit die van de deelsystemen niet afleidbaar, dus niet voorzienbaar zijn (een bekende term om dit verschijnsel aan te duiden is zoals bekend 'emergenties', sprongsgewijze kwalitatieve veranderingen). Alles draait hier dus om de organisatie- graad of de aard en mate van orde van het systeem. En naar modern inzicht hebben de natuurwetten ook primair daarop betrekking, niet op het gedrag van afzonderlijke objecten, maar van systemen met een bepaalde configuratie, zijn ze daarom ook primair statistisch en niet deterministisch. Überhaupt wordt het gesloten systeem met zijn deterministische orde als een randgeval onder bepaalde voorwaarden van het open systeem opgevat, dat al op vrij elementaire anorganische niveaus, maar dan helemaal op die van de meteorologische verschijnselen (het weer, het klimaat), van het organische leven en van de zeer complexe sociale systemen de 'normale' situatie vertegenwoordigt.

Het zal duidelijk zijn hoe ver we ons hiermee van het 'gemechaniseerde wereldbeeld' en van de opvatting van de natuur als automaat of klok (men denke nogmaals aan Schillers "toten Schlag der Pendeluhr") verwijderd hebben. De vooraanstaande Duitse kernfysicus Hans-Peter Dürr acht zelfs eigenlijk het organisme een adequater model voor de fysische realiteit dan de klassieke dode materie. De moderne fysica denkt immers de fysische realiteit meer in de vorm

---

⁸ Zie daarvoor mijn *De omkering van de wereld. Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef*. Ambo Baarn 1996, hfdst. 1, en het in noot 30 genoemde essay.

van potentialiteit dan van dingachtige entiteiten. Zoals hij schrijft: "Potentialiteit heeft eerder iets van de openheid en veelvoudigheid van het levende." Met de komst van het leven verschijnt niet iets dat volstrekt nieuw is, "maar de levende en de niet-levende vorm van de materie zijn slechts verschillende structuren van diezelfde materie, van een materie echter die eigenlijk helemaal geen materie [in de klassieke zin, vdW] is, maar die, zoals de moderne fysica al aanduidt, meer op een 'embryonale' vorm van het levende lijkt...Zo beschouwd weerspiegelt de levende vorm beter de grondstructuur van de werkelijkheid."⁹

Tot besluit van dit gedeelte nog één opmerking in aansluiting aan het citaat van Dürr. Dürr ziet in de structuur van de fysische werkelijkheid een ('embryonale') voorvorm van het organische. Is het al te speculatief om dit door te trekken naar elk geval van 'emergentie', d.w.z. dat 'sporen' van het nieuwe al aanwijsbaar zijn op het vorige niveau - al zullen ze als regel pas na de drempeloverschrijding herkenbaar zijn, wanneer de nieuwe fenomenen of kwaliteiten duidelijk aan de dag getreden zijn. In tegenstelling tot het 'onttoverde werkelijkheidsbeeld', waar stelselmatig het 'hogere', als men het tenminste niet eenvoudig in de enclave van het subjectieve onderbrengt, als verschijningsvorm of epifeneen van het 'lagere' geduid wordt, wordt het hier zinvol het 'lagere' (minder complexe, kwalitatief eenvoudigere) in het licht van het rijker ontwikkelde te bevragen. Het bevatte immers de mogelijkheid daartoe dispositioneel in zich.

Op deze wijze wordt ook de ontologische kloof (tussen materie en geest, uiterlijkheid en innerlijkheid, enz.) overbrugd, en niet op de manier van het klassieke materialisme door alles tot materiële processen (in traditionele zin begrepen) te reduceren, maar juist omgekeerd door alle fenomenen als verschijningsvormen van een open, dynamische, creatieve, kortom 'wonderbaarlijke' werkelijkheid te beschouwen. Al die fenomenen die de dominante westerse denkwijze de laatste paar eeuwen aan de mens voorbehouden had zoals subjectiviteit, innerlijkheid, streven, waarde-georiënteerdheid, begrijpen van betekenissen d.w.z. 'taal', empathie enz., zijn volgens deze zienswijze in de realiteit en haar structuren en potentialiteiten verankerd. Zo begrijpt Hans Jonas (1903-1993) in zijn zeer overtuigende filosofie van het organische het fenomeen van de innerlijkheid als kwaliteit van het leven als zodanig, op alle, ook de meest elementaire niveaus dus. *Al* het levende bezit een binnenkant van waaruit het actief inspeelt op omgevingsfactoren¹⁰. Evenzo schiet voor Adolf Portmann (1897-1982) de zelfhandhavingsdrang (basale factor in Darwins 'mechanistische' afstammingsleer) ten enen male tekort om de bouwvorm van organismen (bijv. de fraaie tekening van vlinders en bloemen) of het diergedrag (bijv. het gezang van vogels) te verklaren, en voert hij daarnaast als verklarende factor de functie van zelfmanifestatie van het levende in. Leven *is* met andere

---

⁹ Hans-Peter Dürr, 'Wirklichkeit des Lebens', in: Hans-Jürgen Fischbeck (Hg.), *Leben in Gefahr? Von der Erkenntnis des Lebens zu einer neuen Ethik des Lebendigen*. Neukirchener, Neukirchen-vluyn 1999, p. 11 e.v. Zie ook Dürres artikel 'Ist Biologie nur Physik?', in *Universitas* 1997/1, p. 1-15.

¹⁰ Zie Hans Jonas, *Das Prinzip Leben. Ansätze zu einer philosophischen Biologie*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1997, en mijn artikel 'Hans Jonas' filosofie van het organische', *Filosofie* 12/3 (2002), p. 4-10. Evenzo schrijft Müller dat volgens Portmann leven als 'Haben einer Innerlichkeit' te definiëren is. Zie Helmut Müller, *Philosophische Grundlagen der Anthropologie Adolf Portmanns*. VCH, Weinheim 1988, p. 8

woorden zelfvertoon, expressie van zelfzijn, verbonden met levenslust, streven, waardegeoriënteerdheid en zich bewegen in een betekenisvolle werkelijkheid¹¹.

Met een zo begrepen natuur kan de mens zich ook weer verbonden en vertrouwd voelen. Is echter, zo kan men zich afvragen, dat gevoel ooit echt weggeweest (men vrage slechts de eerste de beste liefhebber van dieren, bloemen of landschappen), maar is het door bepaalde culturele ontwikkelingen overdekt en ingesneeuwd geraakt? Zou het met andere woorden kunnen zijn dat wij onder het regime van het onttoverde en gemechaniseerde werkelijkheidsbeeld aan een nogal hardnekkig zelfmisverstand zijn gaan lijden, waarbij heel fundamentele aspecten van onze zijnswijze buiten het gezichtsveld geraakt zijn?

b) Merleau-Ponty's filosofie van de waarneming

Het is nu met name de filosofie van de waarneming van Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) geweest die deze vergeten dimensies opnieuw aan het licht gebracht heeft - ik kom daarmee tot mijn tweede gedachtlijn¹². Husserls (1859-1938) idee van de leefwereld radicaliserend laat hij zien dat het waarnemend subject allerminst een vrijzwevend bewustzijn is in de trant van Descartes, Kant en vele anderen - zelfs Husserl heeft zich daarvan nooit geheel los kunnen maken -, maar dat dat subject altijd al een lichamenlijk subject is dat geheel in de omringende werkelijkheid ondergedompeld en met haar vervlochten is. Met dat omgevende staat het in voortdurende communicatie; de waarneming, de basisactiviteit van dit 'lichaam-subject', is deze intieme omgang met de omgeving. Op deze onderlaag van een 'primordiale' bekendheid met de dingen rust dan iedere vorm van een meer objectiverende relatie tot de werkelijkheid. Anders gezegd: er is een prereflexieve en vóórconceptuele oevertrouwdheid met de ons omvangende werkelijkheid die aan elke meer discursieve en reflexief-bewuste betrekking daarmee voorafgaat¹³.

Deze directe doorleefde ervaring verder is er één van een concreet gesitueerd lichamenlijk subject. Daar ligt ook de bron van een oorspronkelijke vertrouwdheid met fenomenen zoals ruimte en tijd, die echter op dat niveau aspecten zijn van concrete situaties met hun heel bepaalde configuratie en belevingskleur. Wel ver er vandaan abstracte en homogene media te zijn 'waarin' materiële objecten zich bewegen, zoals in de Newtoniaanse fysica en de Kantiaanse wijsbegeerte het geval is, maken ruimte en tijd in hun meest oorspronkelijke vorm deel uit van

---

¹¹ Zie Müller, *a.w.*, p. 68, 77 e.a.

¹² Voor een constructieve verwerking van Merleau-Ponty's gedachtegoed, zie het fraaie boek van David Abram, *The Spell of the Sensuous* Vintage/Random House, New York 1997, p. 44 e.v. en passim.

¹³ Bij andere auteurs zijn analoge opvattingen te vinden. Zo is volgens Russell 'knowledge by acquaintance' primair ten opzichte van 'knowledge by description'. Evenzo ligt bij Portmann de 'primäre Weltsicht' (ofwel "die natürliche, vorwissenschaftliche Erfahrung des Lebendigen") aan de basis van de "sekundäre" wetenschappelijk-discursieve, en bestaat er volgens Van den Berg eenzelfde verhouding tussen 'eerste' en 'tweede structuur'. Zie voor Portmann: Müller, *a.w.* (noot 9), p. 6, 65 e.v., en voor J.H. van den Berg o.m. zijn boek *De dingen. Vier metabletische overpeinzingen*. Callenbach, Nijkerk 1965, p. 15 e.v.

het concrete geheel (de 'Gestalt') van de direct ervaren situatie. Zij zijn daar vervlochten met heel het rijke palet van kwaliteiten van die situatie: vormen, kleuren, klanken, geuren, met de emotionele kleuring en het betekenis- en waarde-geladen karakter ervan, kortom met heel de belevingskwaliteit van die situatie.

De waarneming heeft daarmee 'altijd al' een esthetische, ethische en spirituele dimensie, alleen zoals gezegd nog niet discursief onderscheiden en gearticuleerd. En door haar direct intuïtief karakter is deze primaire ervaring (en de daarin ontmoete werkelijkheid) door en door 'poëtisch' van aard - inderdaad een bevestiging van het al door de Romantiek opgedane inzicht dat de poëzie aan het proza voorafgaat. Voor de poëzie is kenmerkend dat zij het deelnemersstandpunt inneemt, dat zij uitdrukking geeft aan de beleving van het directe contact met dingen en situaties. Welnu, zoals gezegd, het lichamelijk subject neemt waar vanuit de onmiddellijke omgang met de dingen, vanuit het altijd al ingeweven zijn in een netwerk van betrekkingen met het omgevende. Participatie die aan alle distantie nemende objectivering voorafgaat is dus de grondtrek van onze waarneming, die als een soort stille conversatie met de dingen kan worden opgevat. In de lijn daarvan wordt de werkelijkheid dan ook fundamenteel als een expressieve, sprekende realiteit ervaren, een werkelijkheid dus waar primair niet *over*, maar *waartoe* gesproken wordt en *waarmee* omgegaan wordt. De realiteit heeft met andere woorden allereerst jij- en niet het-karakter, de relatie ermee is primair symbiotisch en sympathetisch. Het is dan ook alles behalve toeval dat het werkelijkheidsbeeld van vele (bijna alle?) culturen 'animistisch' is. Onnodig te zeggen dat in die niet-westerse (of premodern-westerse) tradities en hun manier van wereldervaring belangrijke resources aanwezig zijn om het modern-westerse denken tot een herbezinning te inspireren. De consequentie van het boven gezegde is trouwens dat ook 'wij modernen' op het niveau van de directe doorleefde ervaring nog altijd 'animisten' zijn.

Alles wat wij van de werkelijkheid 'weten' heeft dus allereerst dit bont geschakeerde, expressieve, poëtische karakter. Het licht van de ochtend verschilt in glans van dat van de avond. Evenals de wijnen uit verschillende landen en streken subtiele (kunstmatig niet te imiteren) verschillen in smaak vertonen. En iets dergelijks geldt voor de sfeer van de landschappen, voor de vele soorten natuurgeluiden die alle iets 'betekenen', geldt kortom voor de wereld van de waarneming over de hele breedte.

Objectivering en conceptualisering betekenen dan: afstand nemen van deze aan kwaliteiten overrijke werkelijkheid van de onmiddellijke waarneming. Iedere vorm van discursiviteit zet een filter op de levende ervaring, betekent abstractie en selectie van kwaliteit. Ofwel: wat overblijft is een extract of residu, weliswaar 'gezuiverde' maar tegelijk uitgeloopte ervaring. Dat geldt voor alle vormen van discursiviteit, al voor de alledaagse taal die nog slechts een verschaalde weergave van de oorspronkelijke werkelijkheidservaring biedt¹⁴. Maar het geldt in verhoogde mate voor uitgedifferentieerde sectoren van het bestaan zoals het juridische, medische, economische enz. systeem, elk met hun speciale jargon en benaderingswijze van de dingen. Maar het geldt in de hoogste mate voor het instituut van de wetenschap, waar de distantie tot de directe 'subjectieve' ervaring zover mogelijk is opgevoerd, het deelnemersperspectief zoveel mogelijk voor dat van de toeschouwer is ingeruild, kortom de

---

¹⁴ Zie daartoe de interessante studie van H. Oldewelt, *Leven en spreken. Over de opkomst van de woorden tijdens het spreken*. Wereldvenster, Baarn 1973.

uitloping van de ervaring gemaximaliseerd is (bijgevolg is de wetenschap gaandeweg steeds onaanschouwelijker en oninvoelbaarder geworden). Het begripsmatig raster dat hier over de waarneming gelegd wordt laat de dingen nog slechts op heel bepaalde wijze verschijnen, nl. voorzover ze antwoord geven op heel bepaalde vragen van onze kant, ingegeven door een heel bepaald kennisbelang, nl. in kunnen voorspellen, berekenen en door berekenen beheersen. Wat daaraan niet dienstig is wordt derhalve weggefilterd, zoals bijv. de zin voor het wonderbaarlijke ('le merveilleux'). Wetenschap is immers, zoals eerder opgemerkt werd, een les in onthouding, in het consequent weglaten van (vele) aspecten. Wetenschap probeert het subjectieve en existentiële moment van de ervaring met heel de daaraan inherente poëtische kwaliteit zover mogelijk te elimineren. Wat rest is een volkomen geprozaïseerde werkelijkheid van de pure feitelijkheid, ontdaan van iedere glans, zin, betekenis en waarde. De wetenschappelijke beschrijving van de werkelijkheid betekent daarmee tegelijk haar volmaakte trivialisering, een 'ontdichterlijking' (dépoétisation) van de kosmos, zoals Eugène Minkowski (1885-1972) schrijft, die die kosmos geheel in overeenstemming met Merleau-Ponty's waarnemingsfilosofie in zichzelf dichtelijk noemt¹⁵.

Wat Nietzsche, Weber en de andere aanhangers van de onttoveringstheorie gemeen hebben is dat de wetenschappelijke beschrijving van de realiteit de 'ware' beschrijving ervan biedt. Zij hebben daarmee geen oog voor het feit dat deze wetenschappelijke beschrijving, zoals gezegd, een extract van een veel gevarieerder doorleefde, altijd al zin implicerende waarneming is. Tegelijk betekent het dat zij, hoe dun de verbindinglijn ook geworden is, aan die waarneming gebonden blijft. Objectiviteit blijft subject-gebonden (zo zag de moderne fysica zich gedwongen het subject te herintroduceren, al blijft het daar bij een uitgelooft subject). Pure feitelijkheid blijft door een rand van normativiteit gekenmerkt (bijv. in de vorm van 'elegantie'). Het toeschouwersstandpunt blijft een randgeval van het deelnemersstandpunt, de dagelijkse taal blijft de bakermat van alle wetenschappelijk spreken, weten blijft een (geargumenteerde) vorm van geloven of overtuigd zijn, enz. De aanhangers van de onttoveringstheorie kortom schuiven een filtraat van de waarneming in de plaats van het doorleefde contact met de realiteit en construeren op basis daarvan een beeld van de 'ware' werkelijkheid. Onnodig te zeggen, dit ter vermindering van misverstand, dat het bovenstaande geen verwerping van de inzichten van de wetenschap inhoudt, wel echter van een filosofische duiding en verabsolutering ervan tot een bepaalde 'onttoverde' wereldbeschouwing.

De meeste (alle?) niet-westerse culturen zijn dicht bij de doorleefde ervaring gebleven dan de westerse, zijn haar op de weg van de vervreemding en 'ontdichterlijking' niet of althans minder ver gevolgd. Wanneer de filosofie de prereflexieve oevertrouwdheid met de werkelijkheid als de moederbodem van elke andere relatie tot haar opnieuw ontdekt, liggen daar belangrijke mogelijkheden van een transculturele gedachtewisseling.

c) *Spiritualiteit*

---

¹⁵ E. Minkowski, *Vers une cosmologie*. Paris 1936, p. 86-87, 163-167, geciteerd bij C.A. van Peursen, *Verhaal en werkelijkheid. Een deiktische ontologie*. Kok Agora/Pelckmans, Kampen/Kapellen 1992, p. 49 e.v. Van Peursens ontwerp van een 'deiktische ontologie', hoewel een heel andere (sterk taalfilosofisch en wetenschapstheoretisch georiënteerde) invalshoek kiezend dan Merleau-Ponty, komt in vele opzichten tot verrassend overeenkomstige conclusies.

In het voorafgaande is de term spiritualiteit al enkele malen gevallen, bijv. toen ik de westerse cultuur en de haar begeleidend hoofdstroom van de moderne filosofie weinig spiritueel (en existentieel) noemde. En de vraag is - daarmee kom ik tot het derde luik - of dat een voldongen feit is, of wij met andere woorden in een onherstelbaar onttoverde werkelijkheid leven, dan wel of er gezien het eerder gezegde nieuwe kansen voor een meer spirituele ziens- en leefwijze zijn. Het is dan eerst nodig het begrip spiritualiteit wat nader te omlijnen. Ik doe dat in drie thesen, om dat tenslotte kort op de natuurervaring toe te passen.

1) In spiritueel perspectief is de werkelijkheid niet één- maar meer-dimensionaal: zij is met de gewone, alledaagse realiteit niet uitgeput maar gekenmerkt door een achterliggende, 'transcendente' dimensie. Van deze omvangende werkelijkheid maakt ons menselijk zijn deel uit, het is erin verankerd. En deze omstandigheid, of beter: de aard van deze verankering, is wezenlijk voor onze zelfopvatting en identiteit, dus voor onze manier van in de wereld zijn.

2) Het zicht op deze achterliggende dimensie is niet onmiddellijk gegeven. In de alledaagse instelling (die ook voor de wetenschap kenmerkend is, zij het op een bepaalde selectieve wijze) zijn wij op allerlei concrete zaken gericht, doorgaans vanuit een sterk zelfbetrokken interesse. Anders gezegd: de betekenis, zin en waarde van de dingen is aan ons perspectief gebonden en tegelijk daartoe beperkt.

Daarom: als spiritualiteit samenhangt met transcendentiebesef, dan is daarvoor een blikwending, een andere vorm van bewustzijn nodig. Nu had al William James (1842-1910) er op gewezen - herneming van een aloud inzicht - dat er verschillende bewustzijnsvormen zijn die evenzo vele ontsluitingswegen van de werkelijkheid vormen. Uit eigen ervaring was hij tot de conclusie gekomen "dat ons normale wakende bewustzijn, het redelijke bewustzijn zoals wij het noemen, slechts één bepaald type van bewustzijn is, terwijl het aan alle kanten omringd is, ervan gescheiden door een uiterst dun scherm, door potentiële, geheel verschillende bewustzijnsvormen."¹⁶ Daarmee wordt, zoals hij elders schrijft, de mogelijkheid geopend "dat er andere orden van waarheid zijn, waarin wij, voorzover iets in ons vitaal daarop reageert, gerust vertrouwen kunnen hebben"¹⁷.

Spiritualiteit is dan de oefening in deze andere manieren van zien en ervaren verbonden met de ontwikkeling van de bijbehorende wijze van in de wereld staan. Spiritualiteit begrijpt het leven kortom als een 'queeste', een proces van verdieping en innerlijke groei tot (om het woord dan toch nog maar eens te gebruiken) 'wijsheid'. Deze is dus het tegendeel van afstandelijke, uiterlijke, existentieel onbetrokken kennis, maar inzicht dat geleefd wordt, ofwel met de term van de psychiater P.C. Kuiper (1919-2002) 'bevindelijke', in een proces van levende ervaring verworven en innerlijk toegeëigende kennis¹⁸.

---

¹⁶ William James, *Varianten van religieuze beleving*. De Haan/Van loghum Slaterus, Zeist/Arnhem 1963, p. 258.

¹⁷ A.w., p. 280.

¹⁸ P.C. Kuiper, *Ver heen. Verslag van een depressie*. SDU, Den Haag 1988, p. 57, vgl. 102, 119.

3) Spiritualiteit houdt dus een innerlijke relatie tot de werkelijkheid in, zij neemt van meet af aan het deelnemersstandpunt in. Wij zijn, zo is de idee, in de diepte verankerd in een ons overstijgende werkelijkheid waarmee we innerlijk verbonden zijn, op zijn minst ermee verwant maar volgens de verschillende 'mystieke' tradities in Oost en West ten diepste zelfs identiek. Dat verandert tegelijk onze idee van identiteit, die namelijk slechts in de voorgrond die van ons alledaagse ego is. Daarachter gaat een in de diepte verankerd zelf schuil waarvan dat alledaagse ego alleen maar de oppervlakkige verschijningsvorm is. Slechts door dat laatste en zijn zelfbetrokken houding te overschrijden, ervan 'leeg' te worden, kan men tot zijn diepere zelf en ware identiteit doordringen.

Spiritualiteit houdt dus een nieuwe openheid voor werkelijkheidsdimensies waarvoor de alledaagse instelling geen oog heeft. Of beter, het alledaagse bewustzijn is er niet geheel onbekend mee, maar is een te arm en beperkt medium om er recht aan te doen. In allerlei verschijnselen op het alledaagse niveau licht namelijk een moment een diepere realiteit op om dan weer in de alledaagsheid op te lossen. Verschijnselen om in dat verband aan te denken zijn: onvoorwaardelijke trouw, vriendschap of liefde; totale aandacht of beschikbaarheid voor anderen; gerichtheid op waarheid die niet door belangen gecompromitteerd wordt; intense schoonheidservaringen die het gevoel geven even naar een andere wereld verplaatst te worden; onvoorwaardelijke gelding van bepaalde principes, bijv. de afwijzing van ieder vorm van folteren; opgaan in de aandacht voor 'wonderbaarlijke' verschijnselen (dat kan alles zijn zoals de bouw van een roos of de tekening van een vlinder), daardoor geheel in de ban geslagen zijn, e.d. Spiritualiteit betekent dan dat het niet bij een vluchtig oplichten van zulke fenomenen en ervaringen blijft, maar dat zij als richtingwijzers naar een achterliggende of 'transcendente' dimensie van de realiteit fungeren waarvan zij de 'epifanieën', verschijningen met openbaringsgehalte zijn. 'Dezelfde' werkelijkheid verschijnt met andere woorden in een geheel nieuw licht.

Voor al deze 'epifanieën' is dus kenmerkend het besef contact te maken met een 'wondere', oneindig rijke werkelijkheid die niet (juist niet) van onze makelij is. De enige adequate houding is daarom zich daarvoor zonder reserve open te stellen en er zich aan verloren te geven. En de altijd weer opgedane merkwaardige ervaring is dat men door zich op die manier te 'verliezen' zichzelf paradoxalerwijze (althans voor de alledaagse logica) op een nieuwe manier terugwint. En dat deze metamorfose van alledaags naar 'dieper' zelf met intense gevoelens van vreugde en ontgrenzing gepaard gaat.

Spirituele beleving van de natuur¹⁹

De leidende vraag van dit artikel is, zoals gezegd, of spiritualiteit in de zojuist aangeduide zin eigenlijk nog wel een serieuze mogelijkheid is voor de moderne mens, met andere woorden of er voor ons weinig anders op zit dan ons in te richten in een bestaan in een

---

¹⁹ Een gedachtegang die met de hier ontwikkelde opvattingen in vele opzichten parallel loopt en daarvoor veel materiaal aandraagt wordt ontwikkeld in Ton Lemaire, *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde*. Ambo, Amsterdam 2002. Daarin wordt gepleit voor een "verzinnelijking van de geest" (die tegelijk een "vergeestelijking van de zinnen" betekent) en waarbij "het transcendente in de dingen wordt gesitueerd".

onttoverde werkelijkheid. De hier verdedigde positie is dat de moderne cultuur en filosofie slachtoffers zijn van een fundamentele bijziendheid.

Daarvoor spreken een hele serie argumenten. Allereerst is daar het feit dat ondanks het sterk onmystieke karakter van het moderne denk- en leefklimaat de getuigenissen van een mystieke ervaring van de werkelijkheid, met name ook van de natuur, zich blijven opstapelen. William James geeft een serie beschrijvingen van zulke ervaringen, en bij andere auteurs zoals Aldous Huxley, F.C. Happold en Karl Albert, om er slechts enkele te noemen, zijn eveneens legio voorbeelden te vinden²⁰. Uit de vele mogelijke geef ik een citaat van Hölderlin:
"O selige Natur! Ich weiss nicht, wie mir geschieht, wenn ich mein Auge erhebe vor deiner Schöne (...) Mein ganzes Wesen verstummt und lauscht, wenn die zarte Welle der Luft mir um die Brust spielt. Verloren ins weite Blau, blick ich oft hinauf an den Aether und hinein ins heilige Meer, und mir ist, als öffnet' ein verwanter Geist mir die Arme, als löste der Schmerz der Einsamkeit sich auf ins Leben der Gottheit.(...) Eines zu sein mit allem, was lebt, in seliger Selbstvergessenheit wiederzukehren ins All der Natur, das ist der Gipfel der Gedanken und Freuden, das ist die heilige Bergeshöhe, der Ort der ewigen Ruhe, wo der Mittag seine Schwüle und der Donner seine Stimme verliert und das kochende Meer der Woge des Kornfelds gleicht."²¹

Analoge getuigenissen zijn er zoals gezegd legio, getuigenissen dus van ervaringen dat de dingen plotseling in een ander licht verschijnen, ze zozegegd transparant worden op de ene achtergrond (het Al-ene) waarin zij alle, en met name ook de ervarende persoon zelf, verworteld zijn. Wanneer dan gezegd wordt: "All things were new, all creation gave another smell unto me than before" (George Fox), en de dichter William Blake schrijft

"To see a world in a grain of sand
And heaven in a wild flower,
Hold infinity in the palm of your hand
And eternity in an hour"²²,

hoe ver zijn we dan verwijderd van het beeld van een opake, stomme en doodse natuur die ons volstrekt vreemd is. Het is in dit verband overigens opmerkelijk dat van Nietzsche, met zijn contesterende en ontmaskerende denkwijze een typische exponent van de moderniteit, de uitspraak afkomstig is: "Eigentlicher Zweck alles [!] Philosophierens ist die intuitio mystica." Op die mystieke intuïtie berust, zoals hij ook zegt, de stelling van de eenheid van het zijnde die "in alle filosofieën te vinden is tezamen met de steeds vernieuwde pogingen haar beter tot uitdrukking te brengen"²³.

Een hiermee convergerende ervaring, het kwam al ter sprake, is die van het 'wonderbaarlijk' karakter van de natuur. Het gevoel daarvan overvalt steeds opnieuw de

---

²⁰ Aldous Huxley, *The Perennial Philosophy*. Chatto & Windus, London 1947; F.C. Happold, *Mysticism*. Penguin, Harmondsworth, Middlesex 1979 (1963); Karl Albert, *Einführung in die philosophische Mystik*. WBG, Darmstadt 1996.

²¹ Geciteerd bij Albert, *a.w.*, p. 22.

²² Beide citaten bij Happold, *a.w.*, p. 91.

²³ Zie daartoe Albert, *a.w.*, p. 1, 2-3, 106.

bergwandelaar, degene die getuige is van een zonsondergang op kaap Soenion, de beschouwer van een fraai gebouwd kristal, de ontdekker van een nieuwe levensvorm zoals de poliep, enz. - een gevoel dat hij of zij dan opzij zou moeten zetten om een 'objectieve' wetenschapper te zijn. Maar de fascinatie laat zich ook bij de wetenschapper niet uitschakelen. De al genoemde Hans-Peter Dürr stelde een anthologie van artikelen van een aantal van de prominente fysici uit de 20e eeuw samen onder de titel *Physik und Transzendenz*, met de veelzeggende ondertitel 'Die großen Physiker unseres Jahrhunderts über ihre Begegnung mit dem Wunderbaren'²⁴. Zij alle zien 'doorheen' hun fysische handwerk een natuur met 'religieuze' contouren. Natuurwetenschap en 'religie' (maar dan wel een heel bepaalde, namelijk een sterk 'pantheïstisch' gekleurde, 'kosmische' religiositeit) sluiten elkaar dus niet uit maar vormen elkaars complement. Met de woorden van Einstein: "Naturwissenschaft ohne Religion ist lahm, Religion ohne Naturwissenschaft ist blind."²⁵ Een parallelle bloemlezing concludeert in overeenstemming daarmee: al deze grote fysici van de vorige eeuw, "they (...) all became mystics"²⁶.

Nog een gedachtelijn die in dezelfde richting wijst, nl eerder van een 'betoverende' dan van een onttoverde werkelijkheid: haast onoverzienbaar zijn de uitspraken van dichters dat de natuur een werkelijkheid met een levende presentie is, in het bijzonder ook dat zij iets te zeggen heeft (dus allerminst dood en stom is), ofwel dat de dingen zingen of spreken:

"Die Dinge singen hör' ich so gern.

Ihr rührt sie an: sie sind starr und stumm.

Ihr bringt mir alle die Dinge um." (Rainer Maria Rilke, 1875-1920)

Of: "Schläft ein Lied in allen Dingen" naar het woord van de Duitse dichter Joseph von Eichendorff (1788-1857), die daarmee eveneens de idee opneemt van een 'muzikaal' universum, een tot Pythagoras terug reikende en nog steeds voortlopende traditie²⁷). Overeenkomstige uitspraken zijn, om het nu bij de Nederlandstalige literatuur te houden, te vinden bij Gezelle, Kloos, Gorter, Andreus, Gerhardt en vele anderen, kortom in een lange traditie van natuurlyriek²⁸. En analoge ervaringen van een mysterieus betekenisvolle natuur, die zich langs de weg van symbolen of 'chiffren' te kennen geeft, vinden we uitgedrukt in de schilderkunst, bij de expressionisten, symbolisten, bij Kandinski, Klee en anderen.

De moderne reactie zal zijn dit als een vrijheid van de artistieke verbeelding te

---

²⁴ Hans-Peter Dürr (Hg.), *Physik und Transzendenz*. Scherz Verlag, Bern 1986. De bundel bevat bijdragen van Max Planck, James Jeans, Albert Einstein, Max Born, Arthur Eddington, Niels Bohr, Erwin Schrödinger, Wolfgang Pauli, Pascual Jordan, Carl Friedrich von Weizsäcker, David Bohm en Werner Heisenberg.

²⁵ Einstein, 'Naturwissenschaft und Religion', in Dürr, *a.w.*, p. 75.

²⁶ Ken Wilber (ed.), *Quantum Questions. Mystical Writings of the World's Great Physicists*. Shambala, Boston/London 1985, p. IX.

²⁷ Zie o.m. Jamie James, *The Music of the Spheres. Music, Science, and the Natural Order of the Universe*. Abacus, London 1993.

²⁸ Voor de Duitse literatuur, zie bijv. Gunter Grimm (Hg.), *Deutsche Naturlyrik. Vom Barok bis zur Gegenwart*. Reclam, Stuttgart 1995.

beschouwen, een *façon de parler* die over de werkelijkheid 'als zodanig' niets zegt. Deze ervaringen worden dan met andere woorden tot de kunst beperkt en zo onschadelijk gemaakt. De kunst krijgt daarmee een soort reservaat-positie, wat mijns inziens ook precies de oorzaak is van de veelbesproken 'crisis' of zelfs 'dood van de kunst'. De moderne opvatting van de kunst als een op zichzelf staand domein waar min of meer vrijblijvend met beelden van de werkelijkheid gespeeld en geëxperimenteerd mag worden, maar waaraan men voor de 'serieuze' werkelijkheidsopvatting verder geen betekenis moet toeschrijven, is naar mijn mening een correlaat en compensatiefenomeen van de onttovering van de werkelijkheid. Als daaraan op goede gronden twijfel rijst, is daarmee ook een andere positionering van de kunst nodig dan die van de dominante kunsttheorie. Anders gezegd: de kunst moet uit haar moderne isolement (haar reservaat) gehaald worden en in een bredere context van waarneming en ervaring teruggeplaatst worden²⁹. Dat betekent op zijn beurt dat de eenzijdig subjectiverende interpretatie van de kunst en de versmalling van haar geldigheidsbereik wordt gecorrigeerd en zij haar serieus werkelijkheidsontsluitende functie, nogmaals in het kader van de waarneming in brede zin herkrijgt. Dit sluit uiteraard naadloos aan bij de eerdere beschouwing inzake de waarneming als een oorspronkelijk contact maken met een rijk geschakeerde, expressieve, 'poëtische' werkelijkheid.

De moderne ontwikkeling naar een onttoverd werkelijkheidsbeeld kan als een verlies of verduistering van fenomenen beschouwd worden - elders heb ik daarvoor de term 'halvering van het wereldbeeld'³⁰ gebruikt. Werkelijkheidsdimensies die zich in de levende en daarmee tegelijk spirituele ervaring aandienen worden zo geëclipseerd. Niettemin melden ze zich steeds opnieuw met nadruk.

Het zou nu niet voor het eerst zijn dat de filosofie zich geroepen ziet 'de fenomenen te redden'. In dit artikel heb ik een poging daartoe gedaan allereerst door de fenomenen zelf te laten spreken - dat gebeurde in de laatste sectie, zij het slechts aanduidingsgewijs; dat zou uiteraard veel uitvoeriger moeten omdat niets de overtuigingskracht van de fenomenen zelf kan vervangen. Daarnaast heb ik dat gedaan door te laten zien hoe moderne ontwikkelingen in de wetenschappen wegvoeren van het 'gemechaniseerde', onttoverde wereldbeeld, dat lang het moderne denken gedomineerd heeft en dat trouwens nog steeds in hoge mate doet. Genoemde ontwikkelingen, tenslotte, sporen geheel met het fenomenologische inzicht dat de moederbodem van alle ervaring die van een onmiddellijke lijfelijke vertrouwdheid is met een werkelijkheid die zich als oneindig rijk aan kwaliteiten, levend en expressief, kortom 'wonderbaarlijk' te kennen geeft. Dit oergegeven 'vergeten' te hebben moet als de basis van alle vormen van vervreemding in de moderne cultuur en filosofie worden aangemerkt. Door voor deze dimensies van het bestaan de blik weer vrij te maken worden dan nieuwe mogelijkheden voor een meer spirituele

---

²⁹ Voor een verdere uitwerking van deze gedachte, zie Wim Zweers, *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*. Van Arkerl, Utrecht 1995, p. 345-393.

³⁰ Zie mijn 'De halvering van het wereldbeeld. Of: het andere gezicht van de moderniteit'. Opnieuw afgedrukt in: G.A. van der Wal, *Recht met reden. Verzamelde opstellen* (redactie en voorwoord van René Foqué), Kluwer, Deventer 2003, p. 387 e.v.

ziens- en zijnswijze geopend en daarmee, zo mag men hopen, voor een antwoord op de eerder genoemde impasses van de moderne samenleving.